

Zvonko Pažin

SLOVO I DUH KATEKUMENALNE LITURGIJE

Katekumenat, uvođenje odraslih u kršćanstvo, veliki je katehetski izazov. U tom razdoblju nastojimo kandidate uputiti u vjeru, "spremiti ih na sakramente" kako se to u pastoralu čuje. Međutim, Crkva pridaje veliko značenje i liturgijskom vidu katekumenalnog hoda. U prvi mah ne možemo razumjeti, čemu toliko razvijena katekumenalna liturgija? Još je u nama dosta jaka svijest kako sakramenti djeluju *ex opere operato* (što ne želimo nijekati), tako da imamo premalo smisla za nesakramentalnu liturgiju. Skloni smo se zadovoljiti poukom koju zaključujemo sakramentalnim slavljem. Netko će se upitati, nije li možda i katekumenalna liturgija još jedan primjer kako je na liturgijskom polju u posaborskoj Crkvi prisutan određen restauratorski duh, odnosno želja da se pod svaku cijenu vraćamo na liturgiju prvih stoljeća kršćanstva? Nije lako odgovoriti na pitanje o smislu i potrebi obnovljene liturgije katekumenalnog hoda. U ovom ćemo izlaganju pokušati odgovoriti na ova pitanja tako da ćemo dati pregled razvoja katekumenalne liturgije i njezina konteksta, a zatim ćemo na primjeru Reda primanja među oglašnike pokazati *slovo* (liturgijske propise) i *duh* (nutarnji smisao i potrebu) ove liturgije.

1. Povijesni pregled katekumenalne liturgije

U apostolskim su vremenima prvoobraćeni bili uglavnom Židovi. Oni su poznavali Stari zavjet. Iščekivali spasenje. Živjeli s Božjom riječju. Oni su bili pripravljeno tlo za sjeme Evanđelja. Zato su oni bili odmah krštavani nakon što bi ispovijedili vjeru u Krista uskrsloga. Klasičan je primjer krštenje 3000 ljudi na dan Pedesetnice prema Dj 2,38; ili Pavlovo krštenje u Damasku (Dj 22,16). I pro-

zeliti (pogani obraćeni na židovstvo) bili su odmah krštavani (kako Etiopljanin kojeg je krstio Filip - Dj 8,38; ili Kornelije kojeg je krstio Petar - Dj 10,48). Ne čini nam se vjerojatnim da su u to vrijeme i pogani bili krštavani odmah nakon što bi primili novi navještaj. Dovoljno je pročitati izvještaje o Pavlovim misijskim putovanjima. Tako npr. Pavao govori efeškim starješinama: "Zato bdijete, imajući na pameti da sam tri godine, bez prestanka noću i danju suze lijevajući urazumljivao svakog od vas" (Dj 20,31).

Dakle, kad se počinju obraćati i pogani, javlja se i određena priprava na sakramente inicijacije. To nam izgleda razumljivo. Pogani nisu imali temelje. Pripadali su mnogobožačkim i po mnogo čemu nemoralnim religijama. Trebalo je vremena da oni posvema odbace "staroga čovjeka". Tako se katekumenat - uvođenje odraslih u kršćanstvo javlja veoma rano, a svoje zlatno doba doživljava u 4.st, nakon što je Crkva dobila slobodu. Ona je strogim katekumenalnim propisima vodila brigu o tome da se uklone oni koji bi radi ovozemnih probitaka (karijarizam!) htjeli ući u Crkvu.

Evo sada pregleda ostalih, nebiblijskih svjedočanstava:

Didahé, dokument s konca 1. st. pomalo neodređeno govori o izlaganju nauke i postu koji prethode krsnom slavlju. Postojala je, dakle, neka katehetsko-duhovna priprava.

I *Prva Apologija sv. Justina* (61. poglavlje) iz 150. godine govori samo općenito o katekumenalnoj pripravi; potrebno je povjerovati navještaju katehete, treba obećati živjeti prema toj pouci, valja moliti oprost grijeha, te treba naučiti postiti. Pri tome čitava zajednica moli za kandidata.

Koncem 2. st. *Tertulijan* (*Spis o krstu* 20,1) škrto izvještava o pripravi na krštenje: "Oni koji namjeravaju pristupiti krštenje, treba da se mole čestim molitvama, postovima, klanjanjima i bdjenjima."

Traditio Apostolica Hipolita Rimskog iz 215. godine iscrpnije prikazuje katekumenalnu strukturu (15-22 poglavlje):

1. *Razdoblje*: predstavljanje kandidatâ za krštenje. Prije nego što započne redoviti sastanak vjernika, prijatelji i kumovi dovode kandidate, a učitelj pita za njihovo ime, motive i ponašanje.

2. *Razdoblje*: trogodišnji katekumenat. Katekumeni mole odvojeno od vjernika, a na koncu svake kateheze učitelj polaže na njih ruke.

3. *Razdoblje*: bliža priprava na krštenje. Kandidati se ponovo ispituju. Ako su zadovoljili, postaju "izabranici", mogu sudjelovati na službi riječi nedjeljne euharistije. Neposredno prije krštenja sâm biskup još jednom ispituje kandidate da vidi da li su čisti.

4. Razdoblje: Slavlje sakramenata inicijacije.

Pismo Ivana Đakona Senariju, spis iz 492. godine navodi neke obrede tijekom katekumenata: često polaganje ruku, duhanje u lice, davanje soli, predaja Vjerovanja, provjere, doticanja ušiju i znamenovanja prsiju.

Gelazijev sakramentar (6.st) donosi razrađenu katekumenalnu liturgiju, iako je tada bilo puno više djece negoli odraslih za krštenje:

- a) Ulazak u katekumenat i upis imena (br. 285-290).
- b) Provjere s otkletvenim molitvama (br. 291-298).
- c) Predaja Očenaša i Vjerovanja (br. 310-328).

Daljnji razvoj svih ovih obreda odnosi se ustvari na djecu, zato ćemo odmah prijeći na Red pristupa odraslih u kršćanstvo (RPOK), liturgijsku knjigu koja je nastala kao plod posaborske obnove. Evo strukture RPOK-a:

1. Red primanja među oglašeničke (o tome ćemo kasnije više).
2. Obred izbora (upis imena). Slavi se Prve korizmene nedjelje. Jamci i voditelji svjedoče za katekumene, čija se imena upisuju u knjigu kandidata za krštenje. Tako katekumeni postaju izabranici.
3. Provjere s otkletvenim molitvama. Slavi se na 3., 4. i 5. Korizmenu nedjelju.
4. Predaja Vjerovanja (u tjednu nakon 1. provjere) i Očenaša (u tjednu nakon 3. provjere).
5. Neposredno pripremni obredi mogu se slaviti na Veliku subotu (ponavljanje Vjeroispovijesti, obred Efrata...)
6. Katekumenalni se hod zaključuje slavljem sakramenata inicijacije i mistagogijom.

Kao što se vidi, RPOK preuzima drevnu strukturu katekumenskog hoda, prilagođujući je današnjem vremenu.

2. Red primanja među oglašeničke nekad i danas

Najstariji dokument koji nam donosi točno razrađenu liturgiju primanja među oglašeničke jest navedena *Traditio apostolica Hipolita Rimskog*. Evo teksta koji nam rječito govori (prijevod je nešto slobodniji):

Oni koji prvi puta dolaze slušati riječ, neka odmah budu dovedeni do učitelja, prije nego puk dođe i neka budu upitani za razlog zbog kojeg se priklanjaju vjeri. Oni koji su ih doveli svjedoče jesu li u stanju slušati (riječ).

(Novopridošli) bivaju upitani za stanje u kojem se nalaze: imaju li ženu? Jesu li robovi?

Ako je netko rob vjernika, te ako mu gospodar dopusti, neka sluša riječ; ali neka bude odbijen ako gospodar ne jamči da je dobar.

Međutim, ako je rob jednog poganina, neka ga se poduči da mu bude po slušan, tako da ne bi bilo povoda klevetama.

Ako muž ima ženu ili žena muža, neka ih se poduči da se zadovolje: muž ženom a žena mužem.

Ako netko nema žene, neka ga se poduči da ne bludniči, nego da sklopi ženidbu prema zakonu ili neka ostane u stanju u kojem se nalazi.

Ako je netko opsjednut od đavla, neka se sluša riječ poduke sve dok se ne očisti.

Zatim se nabrajaju zanimanja koja su zaprekom za ulazak u katekumenat. Tako npr. oni koji imaju javne kuće, koji prave idole, zatim glumci, vozači u cirkusu i gladijatori, poganski svećenici, suci koji imaju vlast nad životom i smrću, te svi ostali nečasnih zanimanja trebaju prestati s tim zanimanjem ili bivaju otpušteni. Sve se to ispita prije negoli netko uđe u katekumenat koji u redovitom slučaju traje tri godine. Oni koji su osobito revni mogu i ranije biti pripušteni sakramentima inicijacije.

Propisi su, dakle, bili veoma strogi. Otpuštaju se ljudi nečasnih zanimanja. Traži se jamstvo vjernika. Učitelj ispitiva jesu li kandidati dostojni. Nitko, naime, ne može inzistirati da postane kršćaninom. Crkva sebi uzima pravo ispitati, prihvatiti i uključiti u dugu pripravu. Crkva je, dakle, visoko cijenila krštenje, nije "bacala bisere pred svinje". Ovi su propisi sigurno bili strogi i zbog nesigurnih vremena kada kršćani još nisu bili uživali slobodu, ali je sigurno također da se ondašnja Crkva htjela boriti za svoj identitet, jer su kršćani bili u manjini i bilo im je stalo da se ne razvodne, a u svemu tome išla je u prilog i ova katekumenalna liturgija sa svojom zahtjevnošću i jednostavnošću.

Gelazijev sakramentar ne opisuje sâm obred, nego samo donosi molitvene tekstove (a obred pretpostavlja). Poglavlje XXX. donosi molitve pod naslovom *Orationes super electos ad caticumenum faciendum* (br. 285-287), poglavlje XXXI. *Benedictio salis dandum catecuminis*, a poglavlje XXXII. *Benedictio post datam sale* (br. 288-290). Ovaj sakramentar naznačava ove obrede prigodom primanja u katekumenat: upis imena, znamenovanje znakom križa i davanje soli. Napomenimo da *Gelazijev sakramentar* ne razlikuje točno obred ulaska među katekumene od obreda ulaska među izabranike koji se slavi Prve korizmene nedjele. Iako je taj obred zapisan u vrijeme kad jedva da je bilo odraslih katekumena, ova stara pastoralno-liturgijska praksa pokazuje nam kako Crkva nije bila zabri-

nuta kako što prije podijeliti sakramente i imati što veći broj članova. Naprotiv, Crkva se puno više brinula oko stvarnoga životnog obraćenja.

U ovom izlaganju ne uzimamo Tridentinski obrednik krštenja odraslih jer je "katekumenalna" i krsna liturgija sastavljena u jedan susljedni obred.

RPOK iz 1972. očigledno želi oživjeti duh stare liturgije nazočene u Traditio apostolica i u Gelazijevu sakramentaru. Prema RPOK-u u katekumenat mogu ući oni koji su primili prvi navještaj vjere i već imaju početno obraćenje. Uz jamce i voditelje poželjno je da i vjernička zajednica prisustvuje Redu primanja među oglašeničke (katekumene). Obred se može zaključiti euharistijom, a nije određen dan u godini kad se ovaj obred može slaviti. Evo strukture:

Pripravnici se saberu izvan Crkve. Svećenik ih uljudno pozdravi, a jamcima posvijesti njihovu ulogu. Nakon klasičnog dijaloga (pitanja o imenu i o tome što žele), svećenik im protumači koje posljedice za njih ima taj korak. Oni trebaju izjaviti spremnost ići putem obraćenja i sudjelovati u pouci. Jamci sa svoje strane obećaju da će im u tome pomagati. Predviđen je poseban obred otklinjanja i odreknuća od poganstva, tamo gdje postoji takva potreba.

Nakon toga svećenik (ili voditelji) znamenju pripravnike znakom križa na čelu. Predviđena je mogućnost znamenovanja osjetilâ, što čine navjestitelji ili jamci, dok svećenik izgovora riječi koje prate taj čin. Mogu se znamenovati uši, oči, usta, prsa i pleća. Gdje se čini zgodnim (npr. u poganskim krajevima) predviđeno je i nadijavanje novoga imena (RPOK ovo predviđa kao mogućnost i na Veliku subotu, neposredno prije krštenja).

Tek nakon svega ovoga oglašenički budu uvedeni u crkvu, dok se knjiga Svetoga pisma svečeno unosi. Slijedi služba riječi. Nakon propovijedi voditelj može oglašenicima svečano uručiti knjižice Evandjelja. Slijedi molitva vjernika i zaključna molitva. Tada voditelj još jednom izrazi radost zbog primanja oglašeničke i otpusti ih. Ostali se voditelji onda još zadrže s njima u bratskoj radosti. Iz ozbiljnijih razloga predviđeno je da mogu ostati i na euharistiji ako ona slijedi.

Koje osobitosti uočavamo u ovome Redu?

a) *Postupnost*. Ovom Redu pristupaju oni koji već imaju početno obraćenje i koji su primili prve navještaje vjere. Nakon toga tek slijedi dulje razdoblje katekumenata. Katekumen već na neki način pripada Crkvi, tako npr. ako katekumen umre za vrijeme trajanja katekumenata, on ima pravo na kršćanski sprovod. To ujedno znači da RPOK nije zabrinut kako što prije podijeliti sakramente inicijacije. On, naprotiv, nastoji potaknuti katekumene da neprestano traže Gospodina i otvaraju se Duhu Božjemu, a voditelje da predano i zauzeto naviještaju. Postupnost je na izvanjski način izražena u liturgijskim stupnjevima.

b) *Prisutnost znakova.* Znakovito je da se kandidati dočekuju izvan crkve: tek nakon što se stekne uvjerenje o ozbiljnosti njihove namjere da slijede Krista, tj. nakon što i oni i njihovi jamci to izraze, te nakon što budu znamenovani znakom križa, oni ulaze u Crkvu. Znamenuje se čelo, ali mogu biti veoma znakovita znamenovanja osjetilâ uz popratne riječi. Poruka je jasna: katekumen treba svim svojim bićem, svim svojim sposobnostima, svim svojim silama prijanjati uz Krista, tu ne bi trebalo biti mjesta nekoj privlačnosti. Na posebno svečan način predaju se knjižice Evendelja, a još na ulazu u crkvu predviđeno je nadijevanje novog imena. Sve su to znakovi koji govore sami za sebe i koji uz prikladno tumačenje mogu imati duboko katehetsko-liturgijsko-duhovno značenje. Ovdje se doista mogu sretno ujediniti riječ i čin.

c) *Ljudski prijem.* Crkva je zahtijevna i traži jamstva ozbiljnosti i početnog obraćenja, ali to ne znači da u njoj treba uzmanjkati jednostavnoga i toplog ljudskog ozračja. Naprotiv, svećenik već na samom početku pripravnike u ljudno pozdravi i izrazi radost i zahtijevnost Crkve. Na koncu obreda katekumeni se ne razidu odmah, nego pod vodstvom nekih vjernika ostanu iznijeti radost i duhovni doživljaj.

d) *Uloga jamaca.* Njihova nam se uloga čini dvostrukom: s jedne strane oni uvode kandidate u Crkvu i tako im daju potrebnu sigurnost, a s druge strane oni jamče Crkvi za iskrenost početnog obraćenja katekumena. Upravo kako to biva i u svakodnevnom životu.

e) *Uloga zajednice vjernika.* O tome u broju 70. RPOK veli:

Poželjno je da cijela kršćanska zajednica ili neki njezini članovi, kao što su prijatelji i ukućani oglašeni, te navjestitelji i svećenici, djelotvorno sudjeluju u slavlju.

Katekumeni se osjećaju prihvaćenima u svojoj novoj obitelji, a kršćanska se zajednica osjeća odgovornom za njihov rast. Na svom se putu katekumeni ne mogu osjećati samima.

f) *Zajednica moli pod vodstvom svećenika.* Evo još jednoga snažnog elementa: ne samo kateheza, ne samo prisutnost znakova, nego i Crkva koja moli doprinosi rastu katekumena. To je ona duhovna dimenzija koja se naizvan ne vidi, ali koja je veoma važna. Oduvijek je Crkva žarko molila za svoje katekumene, jer je znala koliko je nutarnje snage potrebno. Konačno, vjera je milost. Nezasluženi dar.

3. Slovo i duh Reda primanja među oglašeničke

Postoji jedna vrlo uspješna usporedba: Za istinski proživljenu liturgiju liturgijska je knjiga poput libreta jedne opere: treba ga tek skladati i izvesti da bi on u punini zasjao. I liturgijska je knjiga po sebi samo slovo. Voditelj joj i zajednica po Duhu Svetom udahnuju život. U ovom je slučaju važna priprava. Da bi pripravnici shvatili značenje znakova, da bi se osjetili prihvaćenima, potrebno je bogoslužje prilagoditi prilikama. Uočimo još da su rubrike na nekoliko mjesta namjerno štare. Npr. što konkretno znači "Voditelj pripravnike uljudno pozdravi"? Očigledno, na voditelju je da ovoj rubrici udahne život. Što znači "bratski izmijeniti radost" nakon završetka obreda? Tu treba proraditi duh koji oživljuje slovo na prilagođen način. A što da kažemo o liturgijskom pjevanju, izboru čitača, uređenju prostora? Toliko je mogućnosti da slovo oživi u duhu!

Što na koncu reći o slovu i duhu ove katekumenalne liturgije? Evo nekoliko misli:

a) Potrebno se osloboditi robovanja rubrici kao takvoj. Konačno, sadašnje liturgijske knjige na mnogim mjestima ostavljaju pojedine mogućnosti razboru slavitelja. Očigledno, da parafraziramo, "nije čovjek radi rubrike, nego rubrika radi čovjeka".

b) Potruditi se shvatiti smisao pojedinog obreda i pojedine rubrike. U tome nam može pomoći proučavanje liturgije, osobito liturgijske povijesti.

c) Pokušati prilagoditi neke odredbe prilikama, tj. slavitelju, pripravnici, suradnicima, vjerničkom puku, liturgijskom prostoru, liturgijskoj godini. Ako ćemo pravo, liturgijska su slavlja uvijek jedinstvena i neponovljiva, baš kao i životne zgode.

d) Hrabro ostvarivati ono što smo shvatili kao dobro i prikladno. Pomislimo: ako su liturgijske knjige razborito sastavljene (a za naše se liturgijske knjige u velikoj mjeri može reći da jesu), ako smo slavlje brižljivo pripremili, onda se to slavlje "normalnom" vjerniku mora svidjeti. Valja staviti u sumnju izjave poput ove: "To moji vjernici ne bi prihvatili." Zar, zbilja, mislimo da su naši vjernici toliko nezreli da prihvaćaju neke manje prikladne i manje ukusne pobožnosti, a da drevnu i oprobano liturgiju ne bi prihvatili? Osobno sam se mogao uvjeriti kako to i pripravnici i vjernici prihvaćaju kao nešto lijepo i po sebi razumljivo.

4. Nekoliko zaključnih misli

Evo konačnog i najvažnijeg pitanja: čemu uopće katekumenalna liturgija? Crkva je već od 6. i 7. stoljeća odrasle kandidate počela jednostavno krštavati susljednim obredom, bez vremenski razdijeljenih katekumenskih stupnjeva. Kojeg je smisla imalo oživljavati davno zamrlu katekumensku liturgiju?

Pokušat ćemo na ovo odgovoriti dvijema životnim situacijama.

Prvo zamislimo idealan slučaj (koji pomalo već miriši po dobrim starim vremenima). Majka kršćanka značenjuje znakom križa svoje još nekršteno čedo. Nakon krštenja, prije negoli to dijete i počne shvaćati svijet oko sebe, majka mu sklapa ruke, uči ga prepoznati križ. Kasnije ona uči svoje dijete naizust govoriti neke jednostvane molitve i prije negoli ih ono mogne razumjeti. Roditelji mu kasnije govore o Bogu, ono od njih i od svojih rodaka upija različite vjerske običaje i sudjeluje u njima. Dijete ulazi u crkvu, ona mu postaje prisnom, a sama kršćanska zajednica na nj vjernički djeluje. A onda nakon bliže pripreve dijete prima sakramente euharistije i potvrde. Kratko rečeno, dijete "s majčinim mlijekom" upija svoje kršćansko vjerovanje i djelovanje. Ono je raslo kao kršćanin i ima sve preduvjete da to i ostane. U ovom je primjeru očigledno, da u redovitom slučaju itekako postoji "prirodni" obiteljsko-župski "katekumenat", koji molitveno, liturgijski i katehetski uvodi dijete u Crkvu, samo što mi toga "katekumenata" nismo bili svjesni.

A sada uzmimo slučaj čovjeka koji je odrastao u bezvjerskom ili indifereentnom ambijentu. On nije ništa primio od kršćanskih kategorija. Njemu je možda tek bilo poznato da postoji Crkva, te je možda i sâm vjerovao da postoji neko Vrhovno Biće. Ako se onda takav čovjek u odrasloj dobi odluči postati kršćaninom, razumljivo je da je potrebno vrijeme, da je potreban određen proces da vjera i vjernički mentalitet u njemu zaživi, odnosno da krsna milost nađe u njemu pripravno tlo, a ne možda kamenito tlo na kojem zno isklija i krene, ali se onda ubrzo osuši, jer nema korijena.

Vidjeli smo kako je Pracrkva ozbiljno shvaćala i katekumenske stupnjeve i katekumenalnu liturgiju, kao i ulogu zajednice. I obnovljena liturgija inzistira na postupnosti i liturgijskom značaju katekumenalnog hoda kao i pripreve na krštenje. Uočena je važnost postupnosti, zajednice, molitve... Vraćamo se, dakle, na izvore. A izvori nas poučavaju da nije važno samo "znati". Donedavno se nekako inzistiralo na vjerskom znanju i sadržajima vjere, a kršćansko se življenje nekako podrazumijevalo. Međutim, vremena se mijenjaju. Ako danas pred sobom imamo odraslu nekrštenu osobu koja se želi krstiti, onda se ne radi o tome da ta osoba treba samo nešto naučiti (to može i sama kod kuće iz kakvoga dobrog katekizma), baš kao što nije po sebi dovoljno odlučiti živjeti kršćanski, nego se postupno ulaženje u kršćanstvo treba odvijati u Crkvi i pod nadzorom i brigom Crkve. Kao što sakramentalna milost mirotvorno i blagotvorno djeluje, tako na svoj način razorno djeluje grijeh u čovjeku. Čovjek je ranjen grijehom, volja mu je slaba, podložan je slabosti, njegove su sklonosti u velikoj mjeri još ovosvjetske, tom čovjeku jednostvano treba vremena da bi uz pomoć Božje milosti, zauzetošću Crkve i bogatstvom njezine liturgije upio u sebe i kršćanske sadržaje

i Božju milost i mogao stvarno "obučiti novoga čovjeka". Kandidatu je potrebno vrijeme za rast, potrebno je vrijeme da molitva i znaci kršćanske liturgije uz prikladnu katehezu počnu donositi prve plodove. A mi kao da smo skloni puno više dati važnosti vjerskom znanju, negoli djelovanju Božje milosti kroz liturgiju Crkve, odnosno svetosti i milosti koje iz nje izvire.

Da podsjetimo: tek radi "teških zapreka" (RPOK, br. 66) biskup (koji je zadužen i odgovoran za katekumenat!) može dopustiti modificiranje liturgijskih stupnjeva. Dakle, Crkva ozbiljno računa s liturgijskom pripravom. To znači, ako na bilo koji način pripravljamo odraslu osobu na sakramente inicijacije, trebamo se služiti liturgijom RPOK-a. Jer, želimo vjerovati u moć molitve i želimo vjerovati mudrosti Crkve koja to određuje, kako u prvim stoljećima, tako i danas.

L i t e r a t u r a (ona kojom sam se služio):

Rimski obrednik: Red pristupa odraslih u kršćanstvo (RPOK), Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1974.

J.P. AUDET, *La Didaché, Instruction des Apôtres*, Paris 1956, (usp. talijansko izdanje: *Didaché, dottrina dei dodici apostoli*, Edizioni Paoline, Roma 1980).

JUSTIN, *Apologia*, u: PG 6,419-422. Usp. hrvatski prijevod u: *Časoslov*, 2,528.

KVINT S. F. TERTULIJAN, *Spis o krstu*, (preveo Marijan Mandac) Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1981.

HIPOLIT RIMSKI, *Traditio apostolica*, (ed. B. BOTTE, Münster 1963). Usp. talijansko izdanje: IPPOLITO DI ROMA, *La tradizione apostolica*, Edizioni Paoline, Roma 1979.

IVAN ĐAKON, *Pismo Senariju*, u: PL 59, 399-408.

Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli, (Gelazijev sakramentar), ed. L.C. MOHLBERG, Herder, Roma 1981.

A. NOCENT (prir.), *I tre sacramenti dell' iniziazione cristiana*, u: *Anamnesis* 3/1, Marietti, Genova 1986.

